

"מצד אחד שרנו, ומצד שמאל היה הקרמטוריום" - שירים במחנות

מערך שיעור

מאת תמר מצ'אדו-רקטני ומרים נחום

מבוא: דיון – מקומם של שירי עם בתיעוד חיי היהודים בשואה

על השירה העממית בתקופת השואה כותב החוקר משה פראגר:

"השיר העממי נבע ופרץ מכל עבר ומבעד לכל סדק, בכל התנאים ובכל הנסיבות [...] לא היתה אולי אף נקודת-ריכוז אחת של היהודים המעונים תחת עול הנאצים, אשר לא יצרה לה פזמוני-שירה עממיים משלה ולצרכיה."^[1]

- כיצד אפשר להסביר את התופעה שמשה פראגר מתאר? מה גרם ליהודים לשיר בכל מקום ובכל מצב בתקופה קשה זו?

ההיסטוריונית שירלי גילברט מציעה הסבר למשמעותם של השירים בעבור היהודים בתקופת השואה. קראו את דבריה וענו על השאלה:

"[...] בהיותם מנותקים – הן במישור הרגשי הן במישור הפיזי – חשו הקרבנות שחיוני שמשו או מישהו יינצל כדי להעיד על מה שקרה: שהשיר שלהם "ממעמקי הגיהנום" יישמע וש"האחים מעבר לים" יבכו את האבדן. במיוחד מפני שהשירים יכלו להיות מועברים בעל פה ממקום למקום, הם נהיו לכלי מתבקש לצורך כך, ולראיה – מילות השיר עצמן מבטאות לעתים את הכוונה הזאת באופן חד-משמעי."^[2]

- מה הייתה חשיבותם של השירים בעיני היהודים ששרו אותם בשואה, על פי הקטע שקראתם? מדוע, לטענת הכותבת, השירים התאימו לתפקיד זה?

- מהם מאפייניה הייחודיים של עדות מסוג זה? מה אפשר ללמוד משיר שאי אפשר ללמוד בדרך אחרת? (נסו לחשוב: באילו מצבים אנשים שרים? במה שונה השירה מדיבור?)

פתיחה

ההיסטוריונית שירלי גילברט כותבת על מקומה הייחודי של השירה במחנות. קראו את דבריה וענו על השאלות:

"... במיוחד במחנות, שבהם ערוצי התקשורת הרגילים נקטעו או נאסרו, המוזיקה נעשתה מקום לא רשמי לשיתוף ולעיסוק בחוויות [...] בסביבה מבודדת ומנוכרת השירים היו ל"מחסן" עבור פרשנויות משותפות למה שהתרחש..."^[3]

- מה היה מקומה הייחודי של השירה במחנות, על פי דבריה של גילברט?

בשיעור הקרוב נכיר כמה שירים שהושרו במחנות. באמצעותם ובאמצעות עדויות נבדוק כיצד נוצרו שירים בתוך התווה ובוהו של המחנה, במה עסקו השירים במציאות זו ומה אפשר ללמוד מהשירים על חיי האסירים היהודים במחנות.

חלק א: שירת אסירים יהודים במחנות בכפייה

קראו את העדויות, וענו על השאלות שאחריהן:

דב פרייברג, ניצול מחנה ההשמדה סוביבור, מספר:

"[...] אחר-כך פקד עלינו פרנצל [המפקד] לשיר. איש לא פצה פה. פרנצל צעק: "לשיר! לשיר!" איש לא ידע מה לעשות, מה לשיר, איך לשיר, ואז פקד עלינו פרנצל לרוץ, ושוב ענש אותנו במיני תרגילים, החזירנו למקומנו ושוב פקד עלינו לשיר. ואז צעד יהודי אחד לפנינו, פנה לעברנו ואמר: "יהודים, שירו!" והתחיל לשיר שיר פולני של רועה צאן. מעטים ידעו את השיר, אך הוא היה פשוט וקל וחוזר על עצמו. תחילה הצטרפו רק מעטים לשירה, אך פרנצל צעק: "כולם לשיר!" והכל הצטרפו, תחילה בחצי פה, אחר-כך בקול רם, שוב ושוב. פרנצל לא ידע שובעה. "לשיר!" צעק עוד ועוד. ושוב יצא היהודים לפנינו והתחיל לשיר, הפעם שיר חסידי ידוע לכל: "וטהר לבנו לעבדך

דב פרייברג, מניצולי המרד בסוביבור, לאחר השחרור, אוגוסט 1944, פולין.

באמת" ... והכל שרו עד שהגרמני נרגע ושיחרר אותנו.^[4]

שלמה ונציה, יליד סלוניקי וניצול מחנה אושוויץ, מספר:

"מדי פעם בן דודי-יעקב גבאי ואני היינו נלקחים עם עוד מספר אנשים לתגבר את העבודה בקרמטוריום 4 ו-5. אני הייתי מתנדב לתפקיד זה, כדי לפגוש שם את אחי, שעבד שם. "אני זוכר שבדרך – בחזרה מקרמטוריום 4, הגרמני היה מצווה מדי פעם על בן דודי יעקב גבאי לשיר – "יווני - תשיר!" היה פוקד עליו. ליעקב היה קול בריטון יפה, והוא היה מתחיל לשיר שירים פטריטיים יווניים, שהגרמנים לא יכלו להבינם. אפשר היה לשמוע בכל המחנה שיר שמילותיו היו: "הדגל היווני – אלוהים, כמה שאני אוהב אותך! אמא – לעולם לא אנטוש את המולדת לזרים, אני מעדיף למות!". זה היה כאילו המנצחים היוונים נכנסו פתאום בשערי המחנה.^[5]

קרמטוריום מספר 2, 1945. עיפרון צבעוני על נייר. יהודה בקון (אסיר טרזיינשטט ואושוויץ). אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם.

חיים רפאל, יליד סלוניקי וניצול מחנה אושוויץ, מספר:

"בבונה [...] אושוויץ שלוש, זה היה מחנה עבודה [...] יוצאים לדרך נגיד קומנדו של 80 איש [...] היה קאפו שהוא רוצה שאנחנו נלך כמו חיילים, לשיר שירי לכת וללכת שמאל ימין, ועוד שיר ועוד שיר [...] לא היה לנו יותר שירים, כמה שירים יש, שירי לכת ביוון? [...] היה שיר אחד [...] על אנשים שמתלוננים ורוצים כסף, עכשיו עם השירים האלה, עם המנגינה הזו היינו מקללים אותם וכל מיני שטויות – 'אל תדאג חבר'ה, אנחנו נצא מפה, אתם תראו'. והם היו מבסוטים. ואנחנו שרנו 'שתישרף הלוואי' ביונית, בספרדית.^[6]

- מדוע לדעתכם כפו הנאצים על היהודים לשיר?
- איזו משמעות העניקו היהודים לשירתם, על פי עדויות אלו?

חלק ב: שירת אסירים יהודים במחנות מבחירה

על תופעת השירה במחנות מספרת אסתר רפאל, ניצולת מחנה אושוויץ-בירקנאו. קראו את דבריה וענו על השאלות:

נשים כשירות לעבודה, יוני 1944, אושוויץ-בירקנאו.

"כשהגענו למחנה ראינו עד כמה זה היה קשה, וחיפשנו רגע שבו [...] נוכל להיכנס פנימה ולשיר קצת [...] מצד אחד שרנו, ומצד שמאל היה הקרמטוריום, שבו שרפו הרבה אנשים. זה לא היה קל!".

- במה מהווה השירה לדעתכם ניגוד למציאות במחנה?
- מה יכול להסביר לדעתכם את הרצון לשיר דווקא במציאות זו?

בחלק זה של השיעור נעמוד על התופעה המתוארת בדבריה של אסתר ונסה למצוא לה הסברים באמצעות האזנה לשירים, דיון במשמעויותיהם וניתוח עדויות.

די, מספיק!

האזינו לשיר, קראו את העדויות, וענו על השאלות שאחריהן:

אידה גרשטיין

די, מספיק!

מילים: אידה גרשטיין

לחן: שיר פולני

תרגום מיידיש: שושנה רצ'ינסקה

ביצוע: טובה בן צבי

די מספיק, די כָּבֵר די

הַגְּלִיכֵן צוּעֵדוֹת עַל הַכְּבִישׁ הַגָּס

וְכָל רֵגַע וְיָדַי

הַמְצַעֵד עַל הַכְּבִישׁ כְּבֵר מִזְמַן נִמְאָס

וְלֹאן שֶׁלֹּא תִפְנֶה, וְאֵת מִי שֶׁלֹּא תִשָּׂאֵל

הָעוֹלָם אֵת שְׁעָרָיו בְּפִינֵךְ סָגַר נַעַל

די מספיק, די נִמְאָס

צוּעֵדוֹת רַגְלִיכֵן עַל הַכְּבִישׁ הַגָּס

נַעֲלֵב וְרַגְלֵךְ

מִשְׁמִיעוֹת אֵת הַקְּצֵב הַמְפָּרֵךְ

נַעֲלֵב וְרַגְלֵךְ

הֵן הֵיוּ כְּבֵר בּוֹרְחוֹת בְּיָדַי הַרְחֵק

אֶךְ קִשְׁרוֹת בְּחֻבְלִים הֵן, קִשְׁרוֹת בְּשִׁלְשֵׁלָאוֹת

חִיבוֹת בַּעַל כְּרֶחַן בְּשׁוֹרָה יֵשֶׁר לְצַעַד
נַעֲלָךְ וְרַגְלֶךָ
מִשְׁמִיעוֹת אֶת הַקֶּצֶב הַמְפָרֵךְ

דִּי מִסְפִּיק, דִּי נִמְאָס!
רַגְלִיכֵן צוּעְדוֹת עַל הַכְּבִישׁ הַגָּס
חִיבוֹת עוֹד וְעוֹד
עֵיפוֹת עַד זֹב דָּם לְהַמְשִׁיךְ לְצַעַד
לְמִלָּא אֶת הַפְּקֻדוֹת חִיבוֹת אֶתְּן כְּלָכֵן
אָךְ יְבוֹא יוֹם יְבוֹא וְתִרְצוּ כְּרָצוֹנְכֵן
דִּי כָבֵר דִּי, דִּי נִמְאָס!
רַגְלִיכֵן צוּעְדוֹת עַל הַכְּבִישׁ הַגָּס

את השיר כתבה במחנה קרואמו (בגבול גרמניה-פולין לשעבר) אידה גרשטיין – בחורה יהודייה מווילנה שנשלחה למחנה עם קבוצת בנות לעבודות כפייה. האסירות היהודיות היו שרות את השיר בדרכן לעבודה ובחזרתן ממנה. אידה עצמה גוועה מאפיסת כוחות על סף השחרור.

מקבוצת הנשים שעבדו במחנה קרואמו עם אידה, מחברת השיר, שרדו שלוש בלבד. קראו את עדותן:

"כשהגענו לקרואמו היינו כבר באמת דמויות עם... הייתי רוצה לצייר לנוער את הדמויות שהיינו בקרואמו. זה היו סקלטים [שלדים] עם עור, עם עיניים גדולות כל אחת, היינו בערך איזה מאה בנות... הכריחו אותנו לעשות עבודה, שלפי דעתי גבר לא היה עומד בזה [...] נגד טנקים רוסים – זה כבר היה זמן לפני התקרבות של הצבא הרוסי, בגבול הישן בין פולין לגרמניה. ושם העמידו אותנו יום יום – מבוקר השכם, עד הלילה, לחפור תעלות נגד טנקים רוסים [...] היה מזל לאלו שקיבלו את האתים הטובים, אבל קרה שקיבלנו מכשירים לא טובים, אז כאן היתה איזו מן לחימה – לקבל מכשיר טוב. ואני רוצה רק לתאר – זה בדיוק כמו להעמיד נמלה, שהיא תרים טנק על הגב, אני חושבת. כי להעמיד גברות כאלה... בעבודות כאלה, זה לא יאומן, פשוט. אידה [מחברת השיר] עמדה בזה רק לפי דעתי ברצון – לא לעשות צרות לאחותה. אינני מבינה, אין לי תשובות לזה, כי הצד הפיזי היה כל כך ירוד [...] המנגינה הייתה קיימת – מנגינה נפלאה, שעד כמה שזכור או ידוע לי, זה מאיזושהי אופרטה פולנית [...]".^[8]

"השיר 'שוין גענוג' נולד ממש בדרך לעבודה. זה היה במחנה קרואמו, עבדנו אז בחפירות שהתחילו קרוב למחנה והלכו והתרחקו. בסוף נאלצנו ללכת כבר קילומטרים – והיה מאד קשה ללכת. היינו סחוטות מרעב ועבודת פרך [...] החיים והמוות היו בין השאר תלויים בנעליים שהצליחו לעמוד בכל התלאות, הצעדות והריצות מאז יצאנו לדרך [...] בדרך לעבודה צעדנו יחד, והיתה שם בחורה בשם שורה קסלר [...] שורה זמזמה אז את הלחן, שהיה לחן של איזה שיר פולני. למקצב המנגינה הזו רשמה אידה בעיפרון, בבדל העיפרון שהצילה, על נייר שק-מלט, את מילות השיר 'שוין גענוג' והשיר נקלט מיד, והושר מאז.^[9]"

- כיצד באה לידי ביטוי בשיר המציאות המתוארת בעדויות?
- איזו אווירה משרה המוזיקה? מדוע לדעתכם בחרה אידה להתאים את שירה לסוג כזה של לחן?
- מדוע לדעתכם השיר "נקלט מיד והושר מאז" בפי האסירות?

"מסלונקי לאשוויץ"

האזינו לשיר וענו על השאלות:

מסלוניקי לאושוויץ

מילים: דוד חיים

נְעוּלִים בְּפָנִים שְׂבוּעַ,
בְּקֶרֶן בְּהִמּוֹת דְּחוּסִים,
יוֹצִיאֹנוּ לְשֵׁאֵף רוּחַ
פְּעַם בְּשִׁלוּשָׁה יָמִים

אִמָּא יְקָרָה, הוּ אִמָּא
בְּחֶלְקֶךָ נְפִלָה הַזְכּוֹת,
בְּמוֹלְדֶתְךָ לְגֹעַ
בְּלִי לְסִבֵּל אֶת הָעֲנוּת

אָבָא יְקִירִי, הוּ אָבָא
מִי יִכּוֹל הָיָה לְצַפּוֹת
כִּי בְּאוֹשׁוּיִץ עִם אַחֶיךָ
כִּי תִבָּל לְמִשְׁרָפוֹת?

אָח, אָחוֹת, אָבָא וְאִמָּא
צְאוּ שְׁמַיִם לְהִרְעִישׁ,
מְאֻדוֹן עוֹלָם בְּקִשׁוֹ נָא
כִּי רְפְאוֹת לִי פִּה יְחִישׁ
מְגִיא מִוֶּת יוֹצִיאֵנִי,
עֲלֵיכֶם לוֹמֵר קְדִישׁ.

אנשים עולים על רכבות גירוש. תרקיה יוון.

מתוך זר של שירי עם מפי יהודי ספרד, בהוצאת רננית, המכון למוסיקה יהודית.

את השיר כתב במחנה אושוויץ דוד חיים מסלוניקי. לפי דבריו, אחד מחבריו לשבי היה מוסיקאי, שלפני המלחמה היה מנגן בחתונות בסלוניקי – חבר זה התאים למילות השיר מנגינה, שבמקורה ליוותה שיר חתונה.^[10]
דוד חיים ניצל ועלה לארץ.

- איזה שם אחר הייתם מציעים לשיר?
- איזו משמעות מוסיפה לשיר העובדה שהלחן שלו הוא במקורו שיר חתונה?
- איזה תפקיד מילאו שירים מעין אלו להערכתכם בעבור האסירים היהודים במחנה?

עוד היבטים של תופעת השירה במחנות אפשר למצוא בעדויות שלהלן. קראו אותן וענו על השאלות.

שרה ביאלס-טנברג, ניצולת מחנה גרוס-רוזן:

"כשהייתה לנו ההזדמנות אנחנו שרנו, שירים שביטאו את התשוקה שלנו לחזור הביתה, לראות את סוף המלחמה,
את התשוקה של כל האסירים לראות את הבית."^[11]

לילי ריקמן, ניצולת אושוויץ:

"היו כאלה שיכלו לכתוב שירים. אז ביום ראשון, ככה, ביחד, התיישבנו כמה, ואז ישבו וכתבו [...] הרבה שירים. שמו [למנגינות קיימות] מילים אחרות, זה היה עם צ'רלי-קצ'רלי [...] – בקשר לנקניק שקיבלנו, בקשר ללחם שקיבלנו. על זה [חיברו] שירים, ובזה השתתפו כולם. כולם אמרו עוד מילה, ואחרי זה התחלנו לשיר. במקום האוכל זה היה המנה האחרונה. מנה אחרונה – שיר. [...] היו כאלה ששרו ודקלמו, אז גם בדקלומים מפורסמים איזה בית אחד החלפנו אותו לאור מצבנו. איך אנחנו נראים, איך בלי דיאטה רזינו. הבדיחות היו יותר עלינו, הומור עצמי." [12]

רישה טרייביץ, ניצולת אושוויץ:

"ומה היה שמה עוד טוב, היו שמה בחורים מעיירות קטנות ששרו שירים בידיש, כאלו שירים מצחיקים, זה מה שאני זכרתי שאמא שלי הייתה שרה. תקוות הרבה לא היו, אז איכשהו זו הייתה הגנה כנראה." [13]

מלכה כהנא-הוס, ניצולת אושוויץ:

"היה אסור לשיר. פעם אחת בלוק לידינו היו שרים, אז למחרת כל הבלוק הזה הלך לשריפה, כי היה אסור להרים קול [...] פעם אחת אני זוכרת דבר שהיה ביום כיפור: עבדנו בחפירות בחוץ, היה מן נשמה כזאת יהודית בינינו, אמרנו [...] היום זה יום כיפור, אנחנו עובדים פה, אולי מישהו יודע להזכיר משהו? אז אני זוכרת שהזכרתי, שאבא שלי היה בעל תפילה, אז הוא היה חודש לפני זה מתכונן בבית. אז שמעתי שהיה שר, זכרתי את השיר: "שיר המעלות, ממעמקים קראתיך ה'", ואז פרץ בכי, כמו בבית התינוקות, והרגשתי באמצע שזה חונק אותי, ולא יכולתי – מרוב בכי, כששרנו את זה." [14]

נחזור לקטע מעדותה של אסתר רפאל שבו פתחנו:

"[...] מצד אחד שרנו, ומצד שמאל היה הקרמטוריום, שבו שרפו הרבה אנשים. זה לא היה קל!"

קראו קטע נוסף מעדותה של אסתר:

"אנחנו שרנו עבור חברות בעבודה, במשך שלוש דקות. שלוש דקות בהן לא עבדנו. שלוש דקות שם זה היה משהו! כששרים זה נותן הרגשה של להיות חופשי. זה משהו שהאחר לא יכול למנוע ממך. כשאני שרה, אני זאת שאני רוצה להיות."

- מה ההסבר של אסתר לקיומה של השירה במחנות על אף הקושי שעליו היא מצביעה?
- אילו הסברים נוספים לכך מספקים השירים והעדויות ששמעתם וקראתם?

"הבט משמים וראה"

האזינו לעדותו של דוד פרידמן ולשיר וענו על השאלות:

" אני פרידמן דוד, ניצול שואה, עברתי מספר לא מבוטל של מחנות ריכוז והשמדה, ביניהם בירקנאו, אושוויץ, בוכנוואלד, ברגן בלזן, בודזין. במחנה בודזין, בשנת 1943, בשוכבנו על הדרגשים רעבים, צמאים ורועדים מקור, אחרי יום עבודה מפרך, אחד מהסובלים ששכב לידי התחיל לשיר שיר, וכל אלה ששכבנו לידו הקשבנו, ולאט לאט הצטרפנו אליו – קצת בזמזום, וקצת במילים. אני, שיש לי שמיעה, קלטתי את השיר, וכל השנים השיר הזה מלווה אותי ורודף אחרי, עד שלאט לאט הצלחתי להיזכר במילים."

הבט משמים וראה

מילים: פרק פ' בתהילים ותפילת תחנון (שחרית ליום חול)

לחן: לא ידוע

ביצוע: עובדיה חממה, שולי רנד, דוד פרידמן

הבט משמים וראה

אֶרְצֵי מֶלֶךְ שָׁבְרוּ אוֹיְבֵינוּ

כִּי הָיינוּ לַעַג וְקֶלֶס בְּגוֹיִים

וְאָכְלנוּ מִלֶּחֶם דְּמָעָה

וְנִחַשְׁבְנוּ כַּצֶּ'אֵן לַטֶּבַח

לֵא שִׁכְחְנוּ שְׁמֶךָ

אֵל נָא תִשָּׁכַח

רַחֵם סְגֻלָּה אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ

וְנִקְרָא בְּשִׁמְךָ שֵׁם אֶחָד

זְרִים אוֹמְרִים אֵין תּוֹחֵלֶת וְתִקְוָה

חוּן עֵמֶךָ, יְשׁוּעָתְנוּ קִרְבָּה

חוֹסֶה נָא בְּרַחֲמֶיךָ, אֵל תִּתְּנֵנוּ בְּיַד אֶכְזָר

כִּי נִשְׁרַפְנוּ בְּאֵשׁ כְּסוּחָה

שְׁמַע קוֹלְנוּ וְנִתְחַנַּן, הִנֵּה לֵא יָנוּם וְלֵא יִשָּׁן

שׁוּב נָא מִחֲרוֹן אַפְּךָ

וְנִקְרָא בְּשִׁמְךָ שֵׁם אֶחָד

הבט משמים וראה

אֵיךְ נִשְׁאַרְנוּ מֵעַט מִהֲרַבָּה

זְכֹר לַאֲבוֹתֵינוּ נִשְׁבַּעְתָּ

כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם תִּרְבָּה

אֵל תִּטְשֵׁנוּ בְּיַד אוֹיְבֵינוּ, אֵל תִּמְחָה

מִלְבַּדְךָ אֵין לָנוּ גּוֹאֵל

שׁוּמֵר עִמּוֹ אֵל נֵא יֵאבֵד יִשְׂרָאֵל

רַחֵם סְגֻלָּה אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ,

הַאוֹמְרִים שְׁמַע יִשְׂרָאֵל

כשהנשמה מאירה, עובדיה חממה מארח, תשס"ט

ז'ינובי טולקאצ'ב, טלית קטן, 1944
גואש, פחם וגיר צבעוני על נייר
אוסף המוזיאון לאומנות יד ושם. תרומת סיגמונד א.
רולט, ניו יורק, לזכר הוריו הנריק ומניה שנספו
בשואה

כל הזכויות שמורות לאקו"ם.

על הביצוע המשותף מספרים דוד פרידמן ועובדיה חממה:

"כל השנים הרגשתי שהשיר רודף אותי ורק לפני מספר שנים הצלחתי לשחרר את מילותיו מן התפילה ומאז שרתי את זה במספר טקסים ואירועים, אבל החלום שלי זה שהשיר יזכה לעיבוד יפה כמו של 'אנא בכוח' ושיצליח להגיע ללבבות האנשים".

"קיבלתי על עצמי לעבד בדרכי את השיר. ראיתי בו ניגון אבוד, כמו ניצוץ אבוד שנתגלה ויש להפיצו ברבים... מאותו רגע גמלה ההחלטה בלבי לצאת למסע בעקבות הניגון האבוד שהציל מר דוד פרידמן מהשואה הנוראה. כולי תקווה שהצלחתי להגשים את חלומי של דוד פרידמן, שניצל מן התופת והציל, אחרי יותר משישים שנה, ניגון אבוד שבער בו כל חייו".^[15]

- איזו משמעות מיוחדת קיבלו לדעתכם מילים עתיקות אלו כשהושרו בפי האסירים היהודים במחנה?
- "החלום שלי זה שהשיר יזכה לעיבוד יפה [...] ושיצליח להגיע ללבבות האנשים". איזו משמעות חדשה מקבל השיר בביצוע המחודש של ניצול השואה דוד פרידמן עם האמנים עובדיה חממה ושולי רנד?

[1] משה פראגר, **מן המיצר קראתי – שירי הגיטאות, מחנות העבדות, חצרות המוות, הפרטיזנים, הנקם והקרב**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, עמ' ט'.

[2] Gilbert Shirli, *Music in the Holocaust, Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*, Oxford 2005, p.198

[3] שם.

[4] דב פרייברג, **שריד מסוביבור**, הוצאת המחבר, רמלה 1988, עמ' 50.

[5] Shlomo Venezia, Albin Michel, *Sonderkommando, Dans l'enfer des chambres à gaz*, Paris 2007, pp. 118-119

[6] חיה אוסטרבר, **ההומור כמנגנון הגנה בשואה**, חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, תל אביב 2000, נספחים, עמ' 56.

[7] מהסרט *Musica Concentrationaria*, Ermanno Felli, Italy 2007 (ארננו פלי, **מוסיקה במחנות**).

[8] מתוך ריאיון ל"קול ישראל".

[9] זאב איבינסקי, **אחייתי גיבורות הענות, מסה ועדות**, בית לוחמי הגטאות, חיפה תשמ"ד, עמ' 74-77.

[10] שושנה ויך שחק, **אין בואן סימן! : מחוזות פיוט ומוסיקה של יהודי ספרד**, חיפה תשס"ו, עמ' 136.

[11] מהסרט *Musica Concentrationaria*, Ermanno Felli, Italy 2007 (ארננו פלי, **מוסיקה במחנות**).

[12] חיה אוסטרבר, **ללא הומור היינו מתאבדים**, יד ושם, ירושלים תשס"ט, עמ' 163.

[13] שם, עמ' 164.

[14] ארכיון יד ושם, תיק מספר 11948

[15] **כשהנשמה מאירה, עובדיה חממה מארח**, תשס"ט, עמ' 17 בחוברת המצורפת לדיסק.